

S 35-42; Viires, A. Taara, avita! Looming 1990, 10, lk 1410-1421.

18. Moor, A. Miks me kuuse tuppä toome? In: Eksperimentaalne folkloristika. Tartu, 1993, lk 36-41.

19. Rootsmäe, L. Võnnu kihelkonna kohanimed ja ajalugu. Tartu, 1990. Käsikiri Eesti Rahvaluule Arhiivis, lk 436-437.

20. Op cit, lk 126.

21. Lukkarinen, J. Inkeriläisten vainajainpalveluksesta. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia XXXV. Kansantieteellisiä tutkielmia, omistettu Kaarle Krohnille. Helsinki, 1914, lk 13.

22. Vt viide 19, lk 518.

23. Vt viide 7, lk 214.

24. Vt viide 7, lk 215.

25. Vt viide 7, lk 13.

26. Vt viide 7, lk 128.

27. Vt viide 7, lk 26.

28. Paulson, I. Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung. Stockholm, 1958, S 57.

29. Op cit, S 278; Paulson, I. Seelenvorstellungen und Totenglaube bei nordeurasia-tischen Völkern. In: Ethnos 1961, S 1-2, 84-118.

30. Op cit, S 85.

EESTI MARDILAULUDE USUNDILISEST TAUSTAST

(TEEKONNA-MOTIIV)

Ülo Valk. Eesti, Tartu

10. novembril tähistatakse Eestis mardipäeva, mille katoliiklikuks aluseks on püha Martinuse mälestuspäev. Maskeeritud mardisandid külastavad kodusid, korjavad ande ning õnnistavad põldu, karja ja inimesi. Mardipäev on üks tähtsamaid hingedeaja pühasid, sageli selle perioodi lõpudaatumiks loetud tähtpäev. Mardisandid esinevad laulu saatel, mis moodustab terve tsükli. Tuppatalumislaulu üks keskseid motiive ongi tuleku poeetiline kirjeldus. Alljärgnev on katse laulutekste analüüsisel selgitada sanditamiskombe aluseks olevaid kujutelmi. Teekonnamotiivi tunnusvärss on “Mart on tulnud kauge’elta” (resp “kaugelt maalta”). Enamasti on kirjeldus siiski pikem, haruldane pole 20-25 vär-

siline arendus, pikimad motiivid koosnevad rohkem kui 50 värsist. Teekonnakirjeldus liitub enamasti sisselaskmispalvega, põhjendab seda ja annab teada, et saabusid erilised olendid.

Kirjelduse aluseks on kaks põhiopositsiooni - vertikaalne ja horisontaalne, sest mardid on tulnud kaugelt ja kõrgelt, seega on nad täiesti teispoolset päritolu. Selgelt on vastandatud taevas ja maa, tavaline vormel on "*Ega mart pole maasta tulnud,/ mart on tulnud taeva'asta.*" Taeva ja maa opositsioonis on taevas selgelt positiivne, see on teispoolne, sakraalne maailm. Teekonna kirjeldus jaguneb kaheks osaks - taevane ja maine tulek, mille vastandlikkust iseloomustavad täiendsõnadki (taevas - kuldne, hõbedane, vaskne, punane; maa - must, mudane, libe, kuri, halb). Kõik takistused ja raskused esinevad teekonna maises osas. Tüüpilised taevase tuleku kirjeldused on järgmised:

*Ega Mart põle maasta tulnud,
Mart on tulnud kõrgeesta,
kõrgeesta, taivaasta. (H III 1, 592 (14) < Lüiganuse)*

*Mart on tulnud taevaesta
valge pilvede seasta,
valge pilvede vahelta,
halli pilve ääre alta,
puna pilve palge'esta.
Kust see mart sealt maha saanud?
Kullatud kõrrendit kauda,
hõbedasi õrsa mööda,
vaskesid vibusid kauda,
tina teerajasid mööda. (H III 13, 331/32 (1) < Audru)*

*Pole need Mardid maasta tulnud,
Mardid tulnud taevaasta
mööda kullatud kõrendid,
õbedasi õrs'sa mööda,
paberista parta mööda,
vaskitud väravid mööda,
tinutud tiesid mööda. (H II 2, 17(31) < Märjamaa)*

Lühike motiiv "*Ei ole Martti maasta tullut,/Martti on tullut taivahasta*" leidub ka Lõuna-Karjala mardilaulus,¹ Ingerimaal on lauldud ka tulekust kuldset kõrrendit mööda.² Et tegemist on laenuga Eesti mardilaulust, ei ole mingit kahtlust. Seega pole laulu motiivi võimalik dateerida ajas väga kaugele. Kahtlemata on aga ürgne selle aluseks olev kujutelm ühendusvõimalustest taevase ja maise ilma vahel, millele sisult lähedasi arendusi esineb teisteski regilauludes:

*Minu hella eidekene,
siruta sinine longa,
poeta punane longa,
keera kullakarmeline,
tõmma tütar taeva'aie,
peida pilvete vahella,
et ei salva saksa koerad,
hammusta isanda hurdad!* (Haljala)³

Mardilaulude *kuldne kõrend* on eesti paralleel erinevate rahvaste uskumusele taevast ja maad ühendavast ilmasambast, -köiest või sillast. Mitmed Siberi rahvad on uskunud, et šamaanid rändavad ülemisse maailma mööda taevast sammast või puud. Palk kui vahend ülemisse kuningriiki jõudmiseks esineb vene imemuinasjuttudes.⁴ Kosmilise vaia (*skambha*) kujutelm on tähtsal kohal "Rigveeda" mütoloogias, niisamuti võib tüpoloogilisi paralleele leida skandinaavia müütidest (sild Bifröst "Vanemas Eddas") ning tiibeti rahvausundist (ilmaköis *dMu-thag*). Et eesti regilaulule on iseloomulik parallelism, sama mõtte väljendamine teises sõnastuses, ei saa teha kindlat järeldust, et laul kajastab kujutelma taeva mitmest tasandist ning teekonna erinevatest järkudest. *Kuldne kõrend, hõbedane õrs ning vaskne vabe* võivad olla poeetilised sünonüümid - seesama mütologeem on esitatud erinevas sõnastuses. Tähelepanu väärib aga värvikombinatsioon *kuldne, hõbedane ja vaskne*, mis tuleb esile ka vanimate regilaulude kosmogoonilistes piltides (näiteks hõbe-, vask- ja kuldpöösas "Loomislaulus" (H II 2, 517/19 (675)). *Kuldse kõrendi* motiiv on tuntud üle maa, isegi Saaremaal, Pöides, kus laul pole mardikombestikus nii tähtsat osa etendanud. Mõnikord on juttu ka imelisest uksest või väravast. Juba mardisantide taevane tulek on pikk ja keeruline:

*Märdid tulnud kaugelt maalta,
üumber maailma ümerat,
kõrvasta kuud kumerat,
alta tulnud halli ilma,
päältä päikese punase,
keskelt läbi keeru ilma.* (E 66054 (1) < Äksi)

*Mart on tulnud kaugelt maalt,
sinipilvede seasta,
punapilvede poolta,
valgepilvede vahelta,
kuldse pilve' keske'elta.* (E 60893 (11) < Kolga-Jaani)

Mõnikord lisatakse taevase tuleku motiivile imelisi kirjeldusi:

*Mis nägi marti teel?
Mis nägi tähed tegevat,*

*mis nägi kuu tegevat,
mis nägi päikest tegevat?
Tähed tegid täringida,
kuu lõi kulda rõngasida,
päike tegi pärlisida,
agu heitis haljasta hõbedat.* (ERA II 207, 21/3 < Saarde)

*Taha jäi taevas punama,
koit jäi kolme viiruliseks,
iha jäi ele elme'esse,
päe jäi pärli riitadesse,
kuu jäi kulda rõnga'asse,
tähed jäid täieste särama.* (EÜS X 1991 (222) < Jõelähtme)

On üksikuid tekste, kus mardisantide taevane tulek seostatakse kristliku mütoloogia kujutelmadega, et rõhutada külaliste pühadust. Tuleb ju eesti sõna *sant* ladinakeelsest sõnast *sanctus* (püha), mis samuti annab nimekandjale üleloomulikku varjundit. Mõnikord väidetakse, et sandid on tulnud

*kaugelt maalt ja pikalt teelt, —
kus oli Jeesus enni käinud,
Maarja mõned ööd maganud,
Kristus selga sirutanud.* (ERA II 22, 191 (1) < Risti)

*Lähme sedä tettu tiida,
seda raiutu radada,
kun on Jumal enne käinü,
õbet jäänu jälle pääle,
kulda sammuli sadanu.* (ERA II 21, 277/8 (133) < Paistu)

*Jummal saate pal'lu tervist,
käske märti vastu võtta.* (ERA II 35, 180 (4) < Võnnu)

*Mart ei ole maast võõtud,
mart on taevaisast seatud.* (E 77378 (3) < Jämaja)

*Mart ei ole maa pealt tulnud,
mart on taevariigi seest.* (RKM II 296, 496 < Lüganuse)

Need on siiski juhuslikud arendused, pole ühtegi teksti, mis annaks kristlike taeva- ja paradiisikirjeldusi. Harva väidetakse, et sandid on tulnud Jumala juurest, kuid seegi võib olla vanem kui kristlik Jumala-kontseptsioon eestlaste rahvausundis. Mingil juhul pole mardisandid inglid või pühakud, kellena esinemist tuleb ette näiteks analoogse kombe esindajail slaavi rahvaste seas.⁵ Laulumotiiv mardisantide taevasest päritolust tugineb seega paganlikele kujutelmadele. Mõnikord lisandub tulekukirjeldusele motiiv "Imemaa": sandid on tul-

nud maalt, kus *kuked söövad kulda ja kanad karda*. See on aga eesti regilaulus populaarne motiiv, mille algne koht pole ilmselt mardilaulus.

Maise teekonna kirjeldustes antakse mõnikord ka mingi toponüüm, mis märgib geograafiliselt kauget piirkonda. Selle sisuks ei ole kindlasti täpse tulekukoha määratlus, vaid ainult lähtepunkti kauguse ja ebatavalisuse rõhutamine.

Peremees küsib: *Kes te olete ja kust te tulete?*

Mardi-isa vastab:

*Kirju obuse kihelkonnast,
valge obuse vallast,
Ants Kuusalu kihelkonnast,
jahuleeme jõe äärest.* (EÜS XI, 951 (69) < Risti)

*Kus on mart ju ära käinud?
Mitmestkümnest kihelkonnast,
kuuekümnest kuningriigist,
läbi pikast pilliroosta,
läbi luha lõikeheinast,
läbi suurest sõnajalast.* (E 70065 < Saarde)

*Märdi omma kavvest tullu -
üle Saare Saksamaalta,
üle vete Venemaalta,
üle suu sopa-sapa.* (EÜS V, 44 (49) < Otepää)

*Mart on ise Hiiumaalta,
mardi pojad Poolamaalta,
mardi naine Narva linnast.* (E 79626 < Tõstamaa)

Laulus on juttu sellest, et teekond oli keeruline ja tulek kestis kaua: “*Seitse ööd ilma uneta,/seitse koitu kurvastuses*” (ERA II 85, 317 (4) < Kodavere). Tihti mainitakse, et tuld just öösel. Rändurid on matkanud läbi “*mitmestkümnest kihelkonnast,/kuuekümnest kuningriigist*”. Regilaulu kui poeetilise teksti puhul ei saa selliseid väiteid võtta muidugi sõna-sõnaliselt. Need on mütoloogilise alusega kujundid, mille sisuks on vaid teekonna pikkuse ja keerukuse rõhutamine.

Maise teekonna põhiosaks on tulek läbi metsade ja soode. Tulekukirjelduses on tähtsal kohal mitmesugused takistused, mis teekonna raskeks teevad. Rännakul kogetud kannatused näivad olevat põhjenduseks sisselaskmispalvele ja almusteküsimisele.

*Pilliroogu pistis silma,
angervaksa südamesse,
sõnajalga leigu sõrme,
kasteheina käänis kaela.* (EKS 4o5, 149/51 (212) < ?)

Mardisandid on tulnud

*läbi soo, läbi rabade,
läbi pika piirametsa,
läbi kuiva kuusemetsa.* (E 68909 < Varbla)

Harvemini kui metsi ja soid mainitakse tulekut üle väljade või mägede:

*üle soo, üle lageda,
üle kümne künni välja,
üle seitsme seemne välja.* (EÜS X, 793 (69) < Jüri)

*Mart on tulnud kaugeelta,
üle soo, üle rabade,
üle kõrge mägede.* (E, StK 8, 127 (1) < V-Jaagupi)

Mõnikord räägitakse pikast teekonnast üle vee:

*Mart pole tulnud maada mööda,
Mart on tulnud merda mööda.* (E 79638/9 < Väandra)

*Mardid tulnud kaugelt maalta,
sinivees me sõudenud,
punavees me purjutanud.* (EKS 8°1, 371 (3) < Tõstamaa)

Takistuste osas on keskne kujutelm eraldavast veetõkkest, millest on sündinud mitmeid sõnastuselt erinevaid motiive. Mõnikord polegi veest otsesõnu juttu, ent siiski mainitakse, et mart on märjaks saanud. Paljude rahvaste uskumustes on vesi olnud üks keskseid eraldavaid takistusi toonela-teel.

*Mardi kodu kauge'ella:
viis vetta ta vahella,
kuusi kurjada jõgesi,
sada santi hallikasta,
seitse sooda sitkeida.* (EKS 412, 794 (110) < Väandra)

*Mart on uppunud ojasse,
mart on kukkunud kaevusse,
soperdanud savi augus,
viperdanud lume augus,
käänud kiva, kända mööda.* (ERA II 261, 639 (11) < Tallinn)
Tuhat näi ma tulle'enna,

*sada siia saie'enna:
mitu lohku seda lompi,
mitu jõe jõrakut,
sada aia käänakut.* (H III 10, 215/6 (1) < Nõo)

Lõuna-Eestis tuntakse motiivi mardi hobuse uppumisest:

*Obu uppus meil ojasse,
linalakk jäi laine'ele,
märä mätäste vahele.* (RKM II, 114/5 (6) < Paistu)

Üle vee tulekuga seostub sageli motiiv silla ületamisest või ehitamisest:

*Märt tuli punast purret mööda,
märt tuli sinist silda mööda.* (RKM II 87, 540 (3) < Karksi)

*Mart tegi sillad soode pääle,
madalate maade pääle,
kus ei kasta naine jalga,
naine jalga, härğa sõrga,
hobu kulda kapjasida,
kana vaske varbaida.* (E 78249 (1) < Vändra)

Mulgi- ja Pärnumaa laulutekstides esineb mõistatuslik tegelane *saabasjalg*, kes mardi vette lükkab:

*Tuli vasta tuhveljalga,
sai vai vasta saabasjalga,
ai või märdi hallikusse,
sõkse või märdi sõnnikusse.* (H II 43, 96 (115) < Helme)

Eesti regilaulus on sellise poeetilise sünonüümiga märgitud meest, poissi, peigmeest, venda, ka mõisnikku.⁶ Siin jääb tähendus siiski ähmaseks, sest põhisõna ei mainita. Võib-olla on tegemist mingi usundilise eufemismiga, ehk ongi mõeldud saksa, kes oli ju samuti mütoloogilise varjundiga, pooldeemonlik tegelane. Järgneb huvitav detail - mardisanti kirjeldatakse linnu kujul, mis viib mõtted hingelinnu-kujutelmale:

*Märt säält üles karganesse:
säält ta siibu siputelli,
säält ta sulgi soputelli.* (Sealsamas)

Et tegemist on Mulgimaal laiemalt levinud motiiviga, kinnitab üks kadrilaulutekst:

*Kadri vällä karganesse [allikast]
sinisiibu siputelle,
kuldasulgi soputelle.
Kadri karas kase otsa,
tinatsesse teibaesse,
vaske'esse vardaesse,
maha ai suvitse sule,
maha ai talitse tahma,
maha ai kevätse kesta.* (RKM II 87, 506 (16) < Karksi)

Mardisantide üks traditsioonilisi kostüüme (kuigi mitte kõige tavalisem) on olnud maskeerimine kureks või haneks. Sellega seoses polegi ehk mitmetes tekstides tegemist lauliku veaga, kui on lauldud, et tuldi *üle metsa*, mitte *läbi metsa*. Võimalik, et on tõesti mõeldud tulekut linnu kujul ja lennates:

*Mart on tulnud taevudesta —
üle pikema peerumetsa,
üle kõrge kuusemetsa,
üle alja aavametsa,
üle madala mätaste.
Tulime üle suure jõe,
kukkusime suurde jõkke.* (ERA II 16, 291/3 (2) < Lihula)

Mardisanditamiskomme on ilmselt seotud hingedeajaga. Sante võib mõista kui külalisi teisest ilmast, kui üleloomulikke olendeid, kes tulevad elavaid vaatama. Mitmed uurijad (K. Salve, Ü. Tedre jt) on rõhutanud sanditamiskombe läänemeresoomelist ja paganlikku aluspõhja ja seda kinnitab ka vaadeldud motiiv.⁷ Mardisandid etendavad müüti, nende lauldud teekonnakirjelduse aluseks on kujutelm takistusterohkest ja vaevalisest toonela-retkest. Tegemist on üsnagi harukordse ilminguga eesti rahvausundis, kus esineb selge müüdi ja rituaalsete toimingute seos, kus mütoloogilise sisuga tekst esineb tavandi selgituse ja põhjendusena.

Kirjandus

1. Suomen Kansan Vanhat Runot. XIII:2. Helsinki, 1937, s 536-541.
2. Suomen Kansan Vanhat Runot. III:1. Helsinki, 1915, nr 1049; Suomen Kansan Vanhat Runot III:2. Helsinki, 1916, nr 1805.
3. Eesti rahvalaulud. Antoloogia II:2. Toim Ü. Tedre. Tallinn, 1970, nr 1609.
4. Toporov, V. K rekonstruktsii mifa o mirovom jaitse (na materiale russkih skazok). Trudõ po znakovõm sistemam. III. Tartu, 1967, s 86-87. Ilmasamba kohta vt. Eliade, M., Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy. Bellinghen Series LXXVI. New York, 1951, pp 259-266.
5. Vinogradova, L. Zimnjaja kalendarnaja poezija zapadnõh i vostonõh slavjan. Geneziz i tipologija koljadovanija. Moskva, 1982, s 180-181.
6. Peegel, J. Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides. 2. Tallinn, 1986, lk 589, 603; 4. Tallinn, 1989, lk 690-691, 830.
7. Vt Salve, K. Sanditamine liivlastel. In: Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi X. Tallinn, 1984, lk 83-119; Tedre, Ü. Ossenne-zimni period estonsko-go narodnogo kalendarja i obrjadnost Martõnova dnja. In: Folklor i etnografija. Obrjadõ i obrjadovõi folklor. Leningrad, 1974, s 102-109.